

СРЕБЪРЕН ОБКОВ ОТ СТАРИТЕ РАЗКОПКИ НА ТРАПЕЗИЦА

КОНСТАНТИН ТОТЕВ

В една от залите на Националния исторически музей в София са показани фрагменти от сребърни обковки с позлата, открити при първите разкопки на хълма Трапезица преди повече от 90 години.¹ За съжаление пълна публикация на находката досега не е направена. Отделни пластини от нея обаче са включени с кратки бележки и отделни фотографии в рекламни албуми и обобщителни трудове върху старобългарското изкуство. В някои от тях се привеждат основания както за изработката и предназначението на обковките, така и изводи относно техния произход и датировка.²

Интересът ни към този важен паметник на средновековната металопластика, останал досега извън погледа на изследователите на художествената култура на Търновград, тук е насочен преди всичко към пълно публикуване на всички оцелели до днес 10 фрагмента от обкова. Само така според нас могат да се получат по-сигурни наблюдения и данни за идентифицирането на представените отгоре им изображения, както и да се осветлят въпросите, свързани с техния иконографски и стилев анализ. Необходимо е също така да се разгледат и възможностите за цялостна реконструкция на обковките и евентуалното им предназначение.

Запазените части от обкова са открити значително обгорени. Въпреки това върху сребърната основа на почти всички добре личат следите от позлатяване. Не е трудно да се установи и техниката на изпълнение на обковките чрез изчукване върху предварително подготвен и отлят модел. В случая сребърният лист с дебелина близо 2 мм е бил работен на части. Това успяхме да установим не само от състоянието на запазеност на обковките, но и благодарение на предложената за целия обков възстановка. Заедно са били изчукани най-добре запазените десни хоризонтални части, които включват по две квадратни полета с бюстови образи и две правоъгълни такива, запълнени с интересна орнаментална декорация от квадратчета, изпълнени с лилев цвят. Това добре личи в долната част на предложената от нас възстановка. Размерите на почти квадратните полета е 23/26

мм, а на правоъгълните - 35/26 мм. Несъмнено е, че тези пластини са били изработени върху цялостно отлят модел.

Другите две квадратни полета с бюстови образи най-вероятно са били изчукани самостоятелно. Така е изпълнена и единствено стигналата до нас фигура в цял ръст, която е запълвала едно от вертикалните правоъгълни полета с приблизителни размери 25/70 мм. От срещуположното на него изображение няма запазени фрагменти. Оцелелите три малки части от пластини, запълнени със същата декоративна украса, най-вероятно са заемали вертикалните правоъгълни полета с размери 35/25 мм. Въпреки че те са добре изрязани, следи от разграничителния кант на тапетната украса не са се запазили. Квадратните полета с бюстове на светци в лявата вертикална част на обкова също са изрязани, но върху техните страници допълнително е нанесена украса, която обаче не е свързана с орнаменталната декорация на правоъгълните полета. Това се отнася и за пластинката с цялата фигура на светец и подсказва, че за изработването на всички обковки е трябвало да се отлеят най-малко пет - шест бронзови модела.

Размерите на полетата, пропорциите на изображенията и декоративната украса несъмнено обединяват всички запазени пластини в един обков с размери 145/177 мм, в центъра на който се очертава панел за монтирането на икона с размери 95/135 мм. Много вероятно е тя да е била изработена от слонова кост, стеатит, скъп метал или мозайка. Формата насочва, че на нея вероятно е било представено самостоятелно изображение на Исус Христос, на св. Богородица или пък многоклетъчна икона от празничния цикъл. Въпросната творба ще да е била вложена върху дървена основа, предварително издълбана с размерите си на централния панел, като обковът, поставен на втори план, е рамкирал цялата икона. Всяка една от обковките носи най-малко по два кръгли отвора за прикрепване към дървената основа на иконата.

В тази композиционна схема подреждането на обковите от Трапезица на предложената тук възстановка със сигурност може да се свърже с принадлежността им към портативна икона с приблизителни размери 210/160 мм. С подобни размери обковки, които най-близко стоят до разглежданата творба от Трапезица, са мозаечната икона на св. Ана от Ватопедския манастир /нач. на XIV в./³, стеатитовата икона с 12 празнични сцени от църквата "Св. Климент" в Охрид /XIV в./⁴, стеатитовата икона на св. Димитър от Оръжейната палата в Москва /края на XIII-XIV в./⁵ и бронзовата икона с Христос на трон от Херсонес /XII-XIII в./⁶, Изключвайки иконата от Херсонес, трябва да отбележим, че всички обкови са по-ранни или по-късни от вложените творби в централната част. Ето защо на пръв поглед условният характер на направеното подреждане в реконструкцията на обкова от Трапезица намира сериозни основания както с броя и

разпределението на запазените пластини, така и в изказаните по-горе съображения по отношение размерите, пропорциите и самото изпълнение . Приведените аналогии, от друга страна, също изчерпват възможностите за по-друга възстановка. Досега не е правен опит за идентифициране на представените изображения, които да предложат нови данни в иконографската схема на целия обков, и затова ще насочим вниманието си в тази посока.

При всички пластини с изображенията на светци се забелязват буквени означения за имената на представените. В някои участъци те личат съвсем слабо, но графиката им може лесно да се уточни от обратната страна. Фрагментарното състояние на образите не позволява изцяло да се попълнят буквите при някои имена. Шестте квадратни полета са запълнени с допоясни образи на светци, имената на които са изписани с гръцки букви: св. Пантелеймон, св. Теодор, св. Георги, св. Василий, св. Йоан Кръстител и св. Никола. Стоящата фигура в ръст от вертикалната страница на обковката е доста фрагментирана и от малката запазена част на надписа предполагаме изображеният най-вероятно да е св. Димитър. Подредането на пластините при възстановката, макар до голяма степен условна, се явява единственото решение за портативни икони от този род.

Един от най-добре запазените образи е на св. Пантелеймон, показан фронтално в тържествена поза, с кръст и свитък. Нимбът около главата е с двойна линия, а буквените означения за името му са разположени от двете страни на квадратното поле ПАНТЕЛЕНМОН. Овалът на голобрадото лице и грижливо оформените букли на прическата са в съгласие с утвърдения иконографски тип, широко популярен в източнокристиянското изкуство. Изображеният е загърнат с пристегнато на рамото драпирано наметало. Върху дясното рамо на светеца е нанесена интересна орнаментална украса, която се наблюдава и при някои от другите изображения. От втория допоясен образ на тази пластина е запазена само малка част от нимба, дясната ръка и първите букви от името му ΘΕΟΔΩΡΟΣ.

На последното квадратно поле от горната част на обкова е показан в молитвена поза св. Георги с кръст в ръка . Запазени са всички букви от надписа ΓΕΟΡΓΗΟΣ. Нимбът само при това изображение е с единична линия. Светецът е с наметало, под което личат следи от деколтето на хитона, а при дясната ръка се забелязва споменатата вече орнаментална украса. И тук при чертите на лицето и прическата е спазена традиционната иконография за този често изобразяван във Византия, Русия и на Балканите светец.

Единствено запазилата се правоъгълна пластина от вертикалната страница на обкова е с изображение на фронтално представен в цял ръст св. Димитър . Затова най-вече съдим от запазилите се букви от името /Δ/ΗΜΗ/Τ/Ρ/Η/ΟΣ. Тази обковка е

силно фрагментирана и някои начупени части от нея са се изгубили. Въпреки това въз основа на нея можем да направим по-категорични изводи за характера на облеклото на разгледаните бюстови образи от горния хоризонтален ред на иконата.

Светецът е обгърнат с надиплено наметало, прихванато на дясното рамо. Под него, при гърдите и дясната ръка добре личат деколтето и маншетът на хитона. Последният, както тук се вижда, е бил обшит при деколтето с везана украса, а навярно и в долния край както при съвсем идентичния образ на св. Прокопий от Раковац⁷. В нашия случай св. Димитър държи кръст по същия начин с дясната ръка, а лявата е изнесена в молитвен жест към гърдите. За израза на представения можем да съдим само от едно старо копие на пластината, което се намира в средновековната експозиция на Великотърновския музей. На него добре се вижда овалът на голобравото лице, характерната извивка на ушите и подредените два реда пластинчати букли от прическата. Срещу фигурата на св. Димитър от вертикалната страница на обкова е възможно да е стоял нестигнал до нас образ на св. Прокопий, на св. Евстатий или на св. Нестор.

От десния ред на обкова е показан в епископско облекло св. Василий Велики /Кападокийски/. С дясната ръка благославя, а в лявата държи книга, върху подвързията на която има кръст. Надписът е разгърнат симетрично от двете страни на очертания с двойна линия нимб ΒΑΣΙΛΗΝΟΣ. Особено впечатление прави изразителното едро лице на представения епископ с оголено теме, широко отворени очи, дълъг нос и подвити мустаци, които се сливат в едрите кичури на клиновидно оформената брада. Другото квадратно поле от тази пластина е повредено и липсват значителни части. За съжаление малко е останало от великолепия образ на св. Йоан Кръстител. Запазен е фрагмент от лицето с нимба и почти пълния надпис ΙΩ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ. Оцеляла е и част от изкусно сплетената коса на светеца, малко от ексомоса и двойният кръст.

Последната квадратна пластина от долния край на обкова е с образа на св. Никола, показан също в епископско облекло с омофор с гравирани кръстове ΝΙΚΟΛΑΟΣ. С дясната ръка благославя, а в лявата държи книга с богато украсена подвързия. Интересно е, че всички букви от името му са разположени от дясната страна на полето. Индивидуалната характеристика на образа е постигната с изключителен усет и майсторство, в духа на приетия във византийското изкуство иконографски тип на светеца. Обобщено третираната прическа като че ли напълно се слива с добре оформените кичури на брадата, а извитите вежди и леко присвитите клепачи придават известна строгост в изражението на представения епископ.

Всички изобразени от обковките са показани в строго фронтални, тържествени пози. Особена близост в това

отношение би могла да се търси при сравнение с медальонните образи върху двете ставротехи от Ермитажа и Оръжейната палата в Москва от началото на XII в., както и с бронзовите икони на св. Василий със св. Никола, св. Прокопий и св. Пантелеймон, открити при разкопките при с. Раковац в близост до Нови Сад и датирани в XII-XIII в.⁸ За последните обаче има съществени различия между изследователите по въпросите за константинополската изработка⁹ или провинциалния характер на тяхното изпълнение от по-стари византийски модели¹⁰. Неотдавна, отбелязвайки някои стилистически различия на отделните икони от Раковац, А. Банк допусна възможността за съществуването на работилница в непосредствена близост до откриването на иконите¹¹. Картината със сребърния обков от Трапезица изглежда по-различна, тъй като от стогодишните разкопки в Търновград са открити само две медни обкови с по-друг характер и предназначение.¹²

Все пак при разглежданите образи от Трапезица, изпълнени в сравнително висок релеф, наблюдаваме плоскостно третиране на обемите и формите, декоративно търсене при показване драпировката на облеклото, характерните прически и черти на лицата или в известна степен се долавят някои белези от къснокомниновото изкуство. Тази тържественост и монументалност, несъмнено проникнала от живописата, се забелязва и при редица други паметници на византийската малка пластика от началото на XIII в.¹³

Други възможности за наблюдения и сравнения предлага орнаменталната украса в шестте правоъгълни полета на обкова. Подобен тапетен характер на полетата и фризовете от квадратчетата срещаме върху тронните облегалки на един бронзов триптих на св. Богородица със светци от XII в. и тронната Богородица от Тчукули от X-XI в.¹⁴. Още по-близо е този вид украса с центриран декоративен елемент във всяко едно от квадратчетата на тапета както при грузинската икона с архангели Михаил и Гавриил от втората половина на XI в.¹⁵, херсонеската икона с Христос на трон от XII-XIII в.¹⁶ и сребърната и мозаечните икони на св. Георги от XI-XII в. от Музея на изкуствата в Тбилиси.¹⁷ Очевидно е трудно да се намерят и защитят опорни хронологически елементи от този тип декоративна украса, но въпреки това можем да приведем няколко конкретни аналогии за украсата с лилиев цвят върху обковката от Трапезица. Съвсем идентичен орнамент се среща по обкова на икона с Христос Психосостис от Скопския музей. Тя произхожда от църквата "Св. Климент" в Охрид и е датирана от А. Грабар в началото на XIV в.¹⁸. Важно е да отбележим, че лилиевидният орнамент е само върху малка част от лявата вертикална страница на иконата, която допълнително е включена в обковката. Поразително сходство обаче тази декорация намира при обковите на една

двустранны мозаечна икона с 12-те празници от Флоренция, датирана също в XIV в.¹⁹

Трябва още да отбележим, че лилиевидният орнамент се среща в широк кръг паметници на средновековното изкуство от България. В нашия или сходен вид ние го намираме върху съдове от Нагисентмиклошкото съкровище, върху сребърни токи, коланни краища и апликации от Първото българско царство и византийското владичество²⁰. Наред с декоративния си характер лилията често играе роля и на хералдичен знак и служи на владетелски костюми, въоръжение, инсигнии и регалии. С лилиевиден орнамент са украсени военните облекла на няколко от фресковите фигури в църква N 8 на Трапезица²¹. Този мотив е гравирани и върху група златни и сребърни пръстени, открити от археологическите разкопки на Царевец и църквата "Св. 40 мъченици"²². Лилията срещаме и във византийското и българското монетосечене още през XI-XIII в.²³. Въпреки всичко този орнамент не предлага опорни пунктове за датировка на украсата върху сребърния обков.

Намерените на Трапезица обковки според нас носят белезите и характера на сребърните изделия от средновизантийския период. Възможности за съмнение имаме само по отношение на фигурите в цял ръст, които не се срещат върху обкови по това време. Изключение правят тези от иконите с Благовещение от църквата "Св. Климент" в Охрид, чиято изработка Н.П.Кондаков свързва с името на охридския архиепископ Лъв /1037-1056/²⁴. Тази датировка поддържа и Св. Радойчич, привеждайки аналогии за правите пророчески фигури от миниатюрите, докато А. Банк търси съответствие за тях с паметници от руски произход от XII в.²⁵. От друга страна, Грабар въз основа на детайлиран анализ на драперията, релефа и живописиста намира стилистични основания за отнасянето на обковите през Палеологовата епоха²⁶. В църквата "Св. Климент" в Охрид върху обкови на други по-късни икони може да се види освен медальонните образи на светци и типичният цветен орнамент, характерен за византийските сребърни изделия от XI-XII в.²⁷. През този период фигури в цял ръст са нетипични, но затова пък се срещат често върху други сребърни предмети²⁸. Ето защо византийският произход на обкова от Трапезица трудно може да бъде спорен. Основание за една по-конкретна дата предлагат някои архаични елементи от палеографията на надписите, като например хоризонталните начертания в краищата на някои букви. Изброе-ните съображения насочват с голяма вероятност обковът от Трапезица да бъде поставен в края на XII- първата половина на XIII в.

1. Димов, В., Разкопките на Трапезица в Търново, ИБАД, V, 1915, с. 162
2. Ангелов, Н., Търновград - център на художествени занаяти през средновековието /XIII-XIV в./ - дипляна с цветни диапозитиви, С., 1966, обр. 9; Търновград - център на приложното изкуство, С., 1970. Тук е включена цветна илюстрация на една пластина, определена като златна обкова на Евангелие; Н. Ангелов, А. Попов, Царевград Търнов, пътеводител, С., 1985, с. 41; Н. Шмиргела, Скулптурата по нашите земи, С., 1961, с. 112, обр. 186. Разглежда се само една пластина като обков на Евангелие от XIV в.; Д. Друмев, Декоративно и приложно изкуство, ИБИН, С., 1976, с. 293, обр. 323. Илюстрирани са само две обковки, определени като фрагменти от сребърен обков на икона от XIII в.
3. Grabar, A., Les revetements eu or et en argent des icones byzantines du moyen age. Venise, 1975, p. 53, N 23, Pl. XXXV
4. Kalavrezou-Maxeiner, J. Byzantine Ikons in steatite, Wien, 1985, N 159
5. Банк, А., Прикладное искусство Византии IX-XII в., М., 1978, рис. 90
6. Пак там, рис. 52
7. Sandor, N. Домбо - "Рада војво анских музеја", св. 20, 1971, Нови Сад, с. 172, сл. 11
8. Банк, А., цит. съч., рис. 28,30,55; Sandor, N. Op. cit., p. 161-185, il. 4-12
9. Nikolajevic, I. Depotfund bronzeeuer Kunstgestande aus Rakovac, ein Beispiel des Exports byzantinischen Kunst - im: Byzantinischer Kunstex port. Halle - ittenberg, 1978, p. 218-231
10. Radojkovic, B., Les objets sculptes d'art mineur en Serbie ancienne. Beograd, 1980, N 82-91, p. 21-25
11. Банк, А., Образец и копия в прикладном искусстве Византии X-XIV в. /региональные и социальные аспекты/, Сб. ГЭ Восточное Средиземноморье и Кавказ IV-XIV в., Л., 1988, с. 71-73, рис. 7,8
12. Николова, Я., Домашният бит и въоръжението на Царевец според археологическия материал, Царевград Търнов, т. 2, С., 1973, обр. 86; М. Рубов, Произведения мелкой пластики из церкви "Св. Димитрия" в Тырнове, Труды V Международного конгресса славянской археологии, Киев, 18-25.09.1985, М., 1987, с. 90
13. Пуцко, В., Киевская сюжетная пластика малых форм XI-XIII в., Сборник, посветен на Бошко Бабиќ, Прилеп, 1987, с. 169-181; А. Банк, Прикладное искусство...
14. Splendeur de Byzance, Bruxelles, 1982, p. 183, N 226; A. Grabar. op. cit., p. 31-33, Pl X17

15. Вайцман, К., А. Вольскаја, Г. Бабич, М. Хатзидакис, М. Алпатов, Т. Войнеску, Иконе, Београд, 1983, обр.105
16. Банк, А., Прикладное искусство... рис. 52
17. *Abramischvili, G.*, Georgian Jewellery and Metalwork in the Middle Ages Jewellery and Metalwork in the Muzeum of Georgia, Leningrad, 1986, p. 114; К. Вайцман...Иконе, с. 109
18. *Grabar, A.*, op. cit., p. 38, N 12, PI XIX
19. *Ibid.*, p. 60, N 31, PI XL
20. Друмев, Д., цит. съч., с. 293
21. Димов, В., цит. съч., с. 130-137, обр. 92
22. *La Buigarie Medievale Art et civilisation*, Paris, 1980, N 357,358; Непубликувани материали на К. Тотев от разкопки на църква "Св. 40 мъченици" през 1992 г.
23. Христова, З., Лилията - декоративен мотив и емблема върху византийски и български монети, Нумизматика, 1978, кн.1, с. 13-17, обр.1-6
24. Кондаков, Н.П., Македония. Археологическое путешествие. СПб, 1909 г.
25. *Radojčić, Sv.*, Ikoni di Serbia e Macedonia, "Silvana", 1967, N 17; А. Банк, Прикладное искусство... с.42
26. *Grabar, A.*, op. cit., p.35-37
27. Банк, А., Прикладное искусство... с. 41-42
28. Пак там, с.43

A SILVER REPOUSSE COVER FROM THE OLD EXCAVATIONS ON THE HILL OF TRAPEZITSA

KONSTANTIN TOTEV
/resume/

Ten silver plates with traces of gilding, found during the first excavations on the hill of Trapezitsa in V. Turnovo, but still unpublished as yet, are the subject of the present paper. They belong to the repousse cover of a portable icon made of ivory, steatite or mozaic; the Byzantine origin of the icon is hardly a subject of debate. On the basis of a stylistic and iconographic analysis together with the suggested reconstruction of the icon and its overall size, certain conclusions were drawn bearing regerence to its dating to the late 12th-13th cc.